



## НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

**Юлдашев Олим Шералиевич**

*Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари*

*Академияси ўқитувчиси*

**E-mail:** [yuldashev@inbox.ru](mailto:yuldashev@inbox.ru)

**Аннотация:** *Ушбу мақола, нутқ маданияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари ва имкониятлари педагогик мулоқат чоғида учраётган камчиликлар ва уларнинг бартараф этиш чоралари бўйича тавсиялар келтирилган.*

**Калит сўзлар:** *мулоқот, психология, маданият, педагог, фаолият, муассаса, нутқ, нотик, маърифат, санъат.*

Инсон, қайси касб эгаси бўлмасин, ўз фаолияти давомида бир, бир неча киши, катта-кичик гуруҳлар билан мулоқот қилади, ўз фикрини бошқаларга етказишга ҳаракат қилади. Шу жумладан, педагог ҳам ўз тингловчилари билан ишлаш жараёнида турли шароитларда сўзга чиқади, машғулотлар ўтади, маълум бир нуқтаи-назарни исботлайди ёки рад қилади. Бир қарашда бу иш жуда осон туюлади. Бироқ негадир ҳамма ҳам бирдай ишончли, чиройли, маъноли, ёқимли сўзлай олмайди. Бунинг сабаби нимада? Ўқитувчи, нотик тингловчини ўзига жалб қила олиши, сўзларининг тингловчи онгига, қалбига етиб бориши учун нималарга эътибор бериши лозим? Умуман, нутқ маданияти, нотиклик санъати, оммавий нутқ маҳорати нима?

Ҳозирги замон ўзбек тили фонетик, луғавий, грамматик, талаффуз ҳамда имловий нормаларнинг бирмунча мукамал шаклланганлиги ўзбек тили маданиятининг улкан ютуғидир.

Нутқ маданияти ҳақидаги таълимот, услуб ва услубият ҳақидаги илм ўзининг узоқ ўтмишига эга. У таълимот сифатида қадимги Рим ва Афинада шаклланган бўлса ҳам, унга қадар Мисрда, Ассирияда, Вавилон ва Ҳиндистон мамлакатларида пайдо бўлганлиги нотиклик санъати тажрибасидан маълум. Гап шундаки, у пайтларда давлат арбобларининг обрў-эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши уларнинг нотиклик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиклик санъати саркардалик маҳорати билан баравар даражада улуғланган. Грек нотиги Демосфен ва Рим нотиги Цицеронларнинг ҳаёти бунга мисолдир. Улар кишилик жамиятида риторика, яъни нотиклик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар.

Марказий Осиё маданияти тарихида ҳам нутқ маданияти билан шуғулланиш ўзига хос мавқега эгадир. Машҳур тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асари бу масаланинг жуда қадимдан ўртага қўйиб келинганлигидан гувоҳлик беради. У даврларда шартли равишда нутқ одоби деб юритилган қоида ва кўрсатмаларда содда ва ўринли гапириш,



қисқа, мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, дадил гапириш, ёлғончилик, тилёғламаликни қоралаш ва бошқалар ҳақида гап боради.

Бу ўринда биз улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг номини алоҳида ҳурмат билан тилга оламиз. Навоий нотиклик санъатини ўз даврида юксак даражага кўтарибгина қолмай, нутқ маданияти назарияси билан ҳам жиддий шуғулланиб, «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг 24-бобини воизликка (нотиклик санъатига) бағишлаган.

Навоийнинг давлат арбоби сифатида меҳнаткаш халқ олдида қилган чиқишлари, унинг тил ҳақида айтган фикрлари бунинг далилидир. Уларнинг айримларини келтирамиз: “Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”, “Сўзни кўнгилда пишқармагунча, тилга келтирма ва ҳар неким, кўнгилда бор тилга сурма” кабилар.

Хўш, нутқ маданияти нима?

Юқори нутқ маданияти бу фикрларни тил воситаси билан тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб бера олишдир. Тўғри нутқ деб эса, ҳозирги адабий тил нормаларига риоя қилиб тузилган тилга айтилади. Аммо юқори нутқ маданияти фақатгина нормага риоя қилиш, фикрни ифодалашнинг аниқ воситасини топишдангина иборат бўлиб қолмасдан, бирмунча таъсирчан ва мақсадга мувофиқ воситаларни топа олиш укувини ҳам ўз ичига олади.

Нутқ маданияти, бу энг аввало нутқнинг тўғрилиги демакдир. Иккинчидан, у услубий жиҳатдан силлиқ бўлиши керак, яъни яхши нутқ ноаниқликка, узундан-узоқ жумлаларга қарши бўлиши, қисқалик, аниқлик ва соддалик унинг ўлчови бўлиши лозим. Кенг маънода эса, нутқ маданияти нутқий таъсирчанликни, ижодий ёрқинликни, ўткирлик ва ифодалиликни билдиради.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарида “Эрдам боши тил”, яъни одобнинг боши тил дейилган мақол келтирилган. Ушбу мақол ўтмиш даврларда туркий халқлар нутқ маданияти борасида амал қилган етакчи омил – инсон одобининг бошланиши тилда (нутқда) кўринади, дейилган.

Нутқ одоби борасида қадимий туркий халқлар, жумладан ўзбеклар амал қилган асосий қонун-қоидалар, расм-русумлар ва жамоа нормалари қадимий туркий тил, эски ўзбек тилида ёзилган баъзи ёзма обидаларда яхши сақланиб қолган. Масалан, Кайковуснинг «Қобуснома», Ахмад Югнакийнинг «Ҳиббат ул-ҳақойиқ», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асарларида буни кўриш мумкин. Жумладан, XI асрда яшаган Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб яратган «Қобуснома» асарида қуйидаги фикрлар ёзилган: «Киши суҳандон, суҳангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен суҳангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил... Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким, ул дуруғ мақбул бўлур, аммо ул рост мақбул бўлмас.





Нутқ маданияти шахснинг маданий камолотининг таркибий қисмидир. Нутқ халқ эришган маданият даражасини ўзида ифода этади. Ҳар бир кишининг нутқи унинг маданийлик даражасини кўрсатувчи ёрқин ва ишончли далилдир.

Тилни, пировард натижада нутқ маданиятини эгаллашда ўқиш, тил ва нутқ устида мустақил ишлаш муҳимдир. Бу иш икки хил характерлидир. Биринчиси, киши тилга оид махсус адабиётлар, дарслик ва қўлланмалар, луғатларни ўрганади. Ундаги тил ва нутққа оид қонуниятларни эгаллайди. Иккинчиси, нолингвистик адабиётларни мустақил ўқийди ва бу ҳол киши нутқининг ўсишига туртки бўлади. Масалан, бадий адабиёт асарларини кўплаб ўқиш, шеърларни ёд олиш, газета ва журналларни ўқиш, радио эшиттиришларини тинглаш, телевидение кўрсатувларини томоша қилиш ва бошқалар.

Тил ва нутқ маданиятини эгаллашнинг кўринишларидан яна бири нутқий тақлиддир. Ҳар бир киши ўзидан яхшироқ, чиройлироқ, маъноли ва ўткир гапирадиган кишилар нутқига ҳавас билан қараши ва унга тақлид қилишга интилиши мумкин. Намунали, яхши гапирувчилар, одатда, радио ва телевидение дикторлари, машҳур артистлар, бадий сўз ижрочилари, баъзи ёзувчилар, олимлар орасида учрайди. Биров нутқига тақлид қилиш орқали нутқ маданиятини эгаллаш шахсан катта ҳавас ва ҳафсала талаб қилади.

Нутқий тақлид – онгли равишда миллий нотиқликнинг энг яхши намуналари ва анъаналарини авлоддан-авлодга ўтказиш, етказиш, кўп асрлар давомида сақлаб қолишнинг воситаси ҳамдир. Нотиқликнинг баъзи бетакрор йўналишлари, нотиқлик мактаблари мана шу йўл билан юзага келади.

Келтирилган барча ҳолларда нутқ маданиятини эгаллаш – бу онгли равишда интилиш ва тинимсиз меҳнатдир. Чунки нутқ маданияти малакасини бусиз ҳосил қилиб бўлмайди.

Тилни эгаллаш ҳақида гап борганда, икки сифатий нарсани фарқламоқ керак. Буларнинг биринчиси, умуман ўзбек халқ тилини билиш, иккинчиси, ўзбек адабий тилини эгаллаш. Булардан ташқари, офицернинг ўз педагогик фаолиятида махсус ҳарбий терминологияни ўзлаштириши. Нутқ маданияти – ўзбек адабий тилида сўзланган намунали, маданий нутқдир.

### **Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:**

1. Б.Абдуллаева Низомий номидаги ТДПУ. Амалий психологиянинг асосий йўналишлари модули. Т.: 2018-247с.

2. Ю. Асадов., Р. Мусурманов. Ўсмирлар девиант ҳатти-ҳаракатининг ижтимоий-психологик хусусиятлари (диагностика, профилактика, коррекция). Т.: 2011-200с.

3. Н. Толибов. Совершенствование методики развития профессиональной компетентности будущих летчиков-инженеров автореф. дис....доктора



философии (PhD) по пед. наук: 13.00.05 – Теория и методика профессионального образования. Ташкент - 2021.

4. Б. Содиқов., Девиант хулқ болалар психологияси. Термиз 2010 йил  
Т.: 2008 йил